

Safevî Hanedanının Son Yüzyılı: II. Tahmasb Dönemi İç ve Dış Mücadelelerinin Bir Analizi

The Last Century of the Safavid Dynasty: An Analysis of the Internal and External Struggles of Tahmasb II

Alper YILDIRIM

Dr. | Dr.

Bağımsız Araştırmacı

Independent Researcher

Eskişehir, Türkiye

alper.tae@gmail.com | 0000-0001-9803-0766

Makale Bilgileri | Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi | Received: 26.02.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2024

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Katkı Oranı | Contribution Rate: A.Y. % 100

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Çıkar Çatışması: Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansman: Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

Article Type: Research Article

Kabul Tarihi | Accepted: 02.04.2024

Yayın Sezonu | Pub Season: Haziran / June

Plagiarism: The paper has been reviewed by at least two referees and scanned via software.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Lisans | Copyright: CC BY-NC 4.0

Ethical Statement: Ethical principles were followed during the preparation of this study.

Declaration of Interests: The author(s) have no conflicts of interest to declare.

Funding: No funds, grants, or other support was received.

Atf | Citation: Yıldırım, A. (2024). Safevî hanedanının son yüzyılı: II. Tahmasb dönemi iç ve dış mücadelelerinin bir analizi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 25(54), 1-13.

Abstract

By the eighteenth century, the rule of the Safavid dynasty (1501-1736) in Iran had been shaken by internal and external struggles. In this period, the weaknesses of the Safavid rulers and sectarian pressures led to the breakdown of unity within the country and the shaking of the central authority. In time, political, social and sectarian tensions increased among the tribes in Iran and rebellions broke out. This led to the formation of different factions within the country. This complex political picture made the state even more vulnerable to internal and external interventions. Russia and the Ottomans on the outside and the Afghans on the inside took advantage of this situation and threatened the territorial integrity of the country. In such an environment, Tahmasb II (1729-1732), who proclaimed himself Shah, was unable to overcome these problems on his own and sought help from Nadir Afshar (1736-1747). The Safavid situation and administrative problems opened the door to a process that would lead to a dynastic change. This article examines the internal and external struggles of the Safavid State during the reign of Tahmasb II, focusing on the political problems of the region and the changes in the balance of power. In this respect, there is no independent study that focuses on Tahmasb II. The existing studies, on the other hand, mainly consist of presenting the general framework of the relevant period. Unlike others, this article reveals an assessment of the internal and foreign policy of the Tahmasb II period in the political and military struggles of the Safavids. In this way, the importance of the period in the historical development of the Safavid dynasty is emphasized.

Keywords: History, Iran, Safavids, Tahmasb II, Nadir Afshar.

Öz

Safevî Hanedanının (1501-1736) İran'daki hâkimiyeti, XVIII. yüzyıla gelindiğinde iç ve dış mücadeleler nedeniyle sarsılmış durumdaydı. Bu dönemde Safevî yöneticilerinin zayıflıkları ve mezhepsel baskılar, ülke içerisindeki birliğin bozulmasına ve merkezî otoritenin sarsılmasına neden oldu. Zamanla İran'daki aşiretler arasında siyasî, sosyal ve mezhepsel gerilimler artarak isyanlar baş gösterdi. Bu durum ülke içerisinde farklı fraksiyonların oluşmasına sebep oldu. Bu karmaşık siyasî tablo, devleti iç ve dış müdahalelere daha da açık hale getirdi. Dışarıda Rusya ve Osmanlı, içeride ise Afganlar bunu fırsat bilerek ülkenin toprak bütünlüğüne tehdit oluşturdular. Böyle bir ortamda kendini şah ilan eden II. Tahmasb (1729-1732) tek başına mevcut sorunların üstesinden gelemeyince Nadir Afşar'dan (1736-1747) yardım istedi. Safevîlerin içinde bulunduğu bu durum ve yönetsel problemler, hanedan değişikliğine kadar uzanacak olan sürecin kapısını araladı. Bu makale, II. Tahmasb dönemi Safevî Devleti'nin iç ve dış mücadelelerini incelemekte, bölgenin siyasî sorunlarına ve güç dengesindeki değişimlerine odaklanmaktadır. Bu doğrultuda müstakil olarak II. Tahmasb'ı merkeze alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Mevcut çalışmalar ise ağırlıklı olarak ilgili dönemin genel çerçevesini sunmaktan ibarettir. Diğerlerinden farklı olarak bu makale, Safevîlerin siyasî ve askerî mücadeleleri özelinde II. Tahmasb döneminin iç ve dış politikasına dair bir değerlendirme ortaya koymaktadır. Bu sayede Safevî Hanedanının tarihsel gelişiminde dönemin önemi vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, İran, Safevîler, II. Tahmasb, Nadir Afşar.

Giriş

Safevî Devleti'nin tarih sahnesine çıktığı dönemde İran güçlü devletlerle çevrili durumdaydı. Bununla birlikte Safevîler, gösterdikleri mücadeleler ve uyguladıkları etkili stratejiler sayesinde bölge siyasetinde etkin bir konuma ulaşmayı başardılar. Gerek siyasî ve askerî gerekse mezhepsel açıdan, hâkim olduğu coğrafya ve kültürde önemli izler bıraktılar.

Safevîlerin yükselişi, İran coğrafyasında yeni bir dönemin başlangıcını işaret etti. Küçük bir tarikatken yaşanan mezhepsel dönüşüm, bu tarikatın devlete evrilmesinde önemli bir rol oynadı. Oluşan güçlü siyasî hareket sayesinde Safevîler, kısa sürede bölgede etkili bir konuma geldiler ve İran topraklarında güçlü bir devlet kurmayı başardılar. Bölgede uzun yıllar etkili bir hâkimiyet süren Safevî Devleti, XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde iç ve dış mücadeleler sebebiyle önemli zorluklarla karşılaştı ve çeşitli müdahalelere maruz kaldı.

Söz konusu dönemde merkezî otoritenin zayıflığı ve kötüleşen ekonomik durum, Safevî Devleti'ni bunalıma sürükledi. Böyle bir siyasî ortamda tahta çıkan II. Tahmasb, devraldığı karmaşık iklimde ülkeyi yönetmeye çalıştı. Bu çaba sırasında gerçekleştirilen müttefik arayışları ve denge politikası, Tahmasb'ı yeni siyasî ve askerî adımlara yöneltti. Rusya ve Osmanlı'ya karşı verilen dış mücadelelerin yanı sıra içeride oluşan Afgan isyanları, Tahmasb'ı ittifak arayışına itti ve bu durum hanedanın sonunu getiren bir fitili ateşledi. Bunun en belirgin örneği Nadir Afşar ittifakıdır. Nadir'in Safevî ordusundaki kritik müdahaleleri ve kaybedilen toprakları geri alması, bir anlamda istikrarı yeniden sağlamıştır. Ancak Tahmasb'ın Nadir Afşar ile yaşadığı fikir ayrılıkları, Safevî Hanedanının çöküşünde önemli bir etken olarak görülmektedir.

Bu çalışmada Safevîlerin XVIII. yüzyıldaki siyasî ve askerî faaliyetlerinin analizi yapılmıştır. Çalışmada temel olarak II. Tahmasb dönemi ve İran coğrafyası ele alınmış olsa da konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla kimi zaman dönem ve coğrafya esnek tutulmuştur.

Makalede, literatür taraması yöntemiyle çeşitli kaynaklar ele alınmıştır. Ana kaynaklar arasında Türk, İran ve İngiliz dönem kaynakları bulunmaktadır. Bunların yanı sıra modern kaynaklardan da yararlanılmış ve ayrıca çalışma arşiv kaynaklarıyla da desteklenmiştir. Böylece çalışmanın teorik çerçevesi oluşturulmuş ve analiz için gerekli temel veri sağlanmıştır.

1. XVIII. Yüzyılın Başlarında Safevî Devleti'nin Genel Vaziyeti

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Safevî Hanedanının başında Şah Hüseyin (1694-1723) bulunuyordu. Ancak Şah Hüseyin zayıf bir hükümdardı ve devlet yöneticileri onu kolayca yönlendirebiliyordu. Bu zayıf yönetim ve keyfi idare halk arasında memnuniyetsizlik yarattı. Ülkede siyasî ve sosyal çalkantılar baş gösterdi (Sıfatgöl, 1375: 294). Şah Hüseyin'in Şiî politikaları bu durumu daha da tetikledi. Bu sebeple İran sınırlarında yer alan Sünnî aşiretler zamanla birtakım isyanlar çıkarmaya başladı ve yönetimi tanımama kararı aldılar. Bu isyancılar arasında Afganistan Eyaleti'ndeki Kılıçlar/Gılaylar oymağından Mir Üveys ile oğlu Mahmud Han da bulunuyordu (Sertoğlu, 2011: 2439; Sadat, 2017: 2).

Safevîler Kandahar bölgesini ele geçirdiğinde, bölgedeki Sünnî gruplar üzerinde birtakım mezhepsel baskılar uyguladı. Bunun yanı sıra Şah Hüseyin, bozulan malî düzeni yeniden tesis etmek adına eyalet vergilerini arttırdı (Yazıcı, 2016: 312). İtiraz edenler ağır yaptırımlarla karşılaştı. Bölgenin Sünnî liderlerinden Mir Üveys zamanla bu politikalara karşı muhalefet etmeye başladı ve ayaklanarak bölgede bağımsız bir Afgan yönetimi kurdu (Saray, 2006: 69, 70). Üveys kısa sürede Kandahar'ı kuşattı. 1715 senesinde ise Abdâlî¹ kabilesi mensupları Herat'ta bir ayaklanma çıkardı ve sonrasında Meşhed'i ablukaya aldı. Şah, bu kuşatmalarla başa çıkamayınca ordu toplamak bahanesiyle Kazvin'e gitti. Bu sırada 1715 senesinde

¹ Afganistan'da yaşamış bir kabile. Abdâlîlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Dames, M. Longworth, "Abdâlî", in: *Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1936)*, Edited by M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann. Consulted online on 24 August 2023 http://dx.doi.org/10.1163/2214-871X_ei1_SIM_0146

Mir Üveys'in ölümü sonucu oğlu Mahmud Han Afganların başına geçti ve isyancı Abdâlileri bozguna uğrattı. Bu başarılarından ötürü Şah, Mahmud Han'ı "Hüseyn Kuli" unvanıyla Kandahar'a vali olarak atadı. Fakat Mahmud Han, Safevî Şahı'na sadakatini bozdu ve Kirman ile Meşhed'i ele geçirdi (Gündüz, 2008: 455). Mahmud Han Şiraz'ı da almak için kuvvetlerinin bir kısmını bölgeye gönderdikten sonra Yezd'e yöneldi ancak muvaffak olamadı. Burada zaman kaybetmek istemeyen Mahmud Han kısa bir süre sonra 1722 yılında İsfahan'a doğru yöneldi (Lockhart, 1938: 8). Bunun üzerine Şah Hüseyn ordusuyla beraber Mahmud Han'ın üzerine yürüdü. Yapılan mücadelede Afganlar galip geldi ve İsfahan'ı kuşattılar. Savaşın sonunda Şah Hüseyn kuşatmaya dayanamayarak şehri Mahmud Han'a teslim etmeyi kabul etti (Gilanentz, 1974: 3-14; Fraser, 1742: 70). Böylece Gılaylar, 6-7 yıl süreyle de olsa İran'ın önemli bir kısmını kontrol altına aldılar (Ateş, 2002: 72).

Safevîlerin İsfahan'ı teslim etmesi tepkilere neden olmuş, mevcut kuşatma İsfahan halkını büyük ölçüde olumsuz etkilemiştir. Baş gösteren açlık şehrin direncini kırdı ve halkın çaresizliği giderek arttı. İnsanlar yiyecek bulmak için birbirlerini öldürmeye başladılar. Halk, bu duruma daha fazla direnemedi ve İsfahan düştü. Şah, şehri teslim etmek zorunda kaldı ve Afganlar İsfahan'ın hâkimi oldu (Esterâbâdî, 1394: 25).

Mahmud Han yönetime geçtikten hemen sonra İsfahan halkının kıtlık probleminin çözülmesi hususunda talimatlar verdi. Ardından kuşatma sırasında ihanette bulunan bazı Kızılbaş önderlerinin idamını emretti. Mahmud Han'ın şehrin refahı için uyguladığı yöntemler başta bölge halkı tarafından olumlu karşılanırsa da halkın Safevîlere olan bağlılığı Mahmud Han'ın daha fazla ilerlemesini engelledi (Nevâî, 1368: 15). İran'ın bu karmaşık durumundan yararlanmak isteyen ve güneyden Hindistan'a bir ticaret yolu oluşturmayı planlayan Rusya'nın Büyük Petro'su, İran'da baş gösteren ayaklanmalar sırasında bazı Rus tüccarların uğradığı kayıpları bahane ederek 1722'de Kuzey İran'ın bir bölümünü işgal etti ("Afghan interlude", 1998). Rusya'nın bu hamlesi üzerine Osmanlı Devleti de İran Gürcistan'ına ve Ermenistan'a girdi (Rasim, 1966-67: 188, 189).

2. Tahmasb'ın Kendini Şah İlan Etmesi ve Dönemin Siyasî-Askerî Olayları

Safevî Devleti iç ve dış meselelerle mücadele ederken ülkede Şah Hüseyn'in iktidarı tartışılmaya başlandı. Daha iyi bir seçenek olması umuduyla Şah'ın yerine önce Şehzade Muhammed ardından Safî Mirza veliaht olarak belirlendi. Ancak sonrasında ikisi de yönetime gelemeyi (Kütükoğlu, 1994: 319). Bunun üzerine Şah Hüseyn'in oğlu Tahmasb (II.) siyaset sahnesine çıktı. Tahmasb ilk iş olarak Afganlarla mücadeleye başladı. Mahmud Han, Tahmasb'ın gücünün farkındaydı. Onun; İran'ın şehirlerini, kasabalarını ve kabilelerini kendi etrafında toplayarak büyük bir güç oluşturmasından çekiniyordu. Bu nedenle Mahmud Han, Tahmasb'a hareket alanı tanımamak için hızlıca kuvvetlerini onun üzerine gönderdi. Tahmasb ise ordusundaki problemler sebebiyle bu saldırıya karşı koyamadı (Nevâî, 1368: 16) ve yeniden bir ordu toplamak amacıyla Kazvin'e yöneldi. Burada taraftar bulan Tahmasb, Muharrem ayının sonlarına doğru kendisini Safevî Devleti'nin şahı ilan

etti (14.Safer.1135/24.11.1722). Kendi adına fermanlar çıkardı ve sikke bastırıldı (Esterâbâdî, BTY: 215; Bosworth, 1998: 110).

Lockhart'ın yorumuna göre; Tahmasb'ın Kazvin'e geçip orada kendini şah ilan etmesi, onun gerçek anlamda ülkenin lideri olup olmadığı konusunda tartışma yaratmıştır. Zira Tahmasb, tahtın resmî varisi olmasına rağmen Mahmud Han ülkenin başkentini ele geçirmiş ve Tahmasb'ın kontrolünde olan bölgelerden çok daha fazlasını yönetmiştir. Ayrıca resmî şahlık tacı da Mahmud Han'ın elindedir (Lockhart, 1938: 9). Var olan iki başlık ve İran'ın gerçek yöneticisinin kim olduğu hususundaki belirsizliğin ülkede otorite boşluğuna sebep olduğu aşikârdır. Bu durum ülkenin hem içeride hem dışarıda zayıf bir konuma düşmesinde önemli bir etken olarak öne çıkmıştır.

Tahmasb'ın Kazvin'de kendini şah ilan etmesinin ardından Mahmud Han, Kazvin üzerine asker yolladı. Sonrasında Kum, Kirman, Kaşan ve Şiraz'ı ele geçirdi. Ardından Yezd'i kuşattı ancak burayı almayı başaramadı (Süleymanov, 2010: 88).

Afgan istilası, Safevî Devleti'nde iç karışıklıklara yol açtı ve bu durum Osmanlı Devleti ile Rusya için önemli bir fırsat doğurdu. Şah Hüseyin'in hükümdarlığının sona erdiği ve II. Tahmasb'ın tahta geçtiği dönemde, Ruslar Gilan şehrini işgal etmiş ve Lezgiler Şirvan'ı ele geçirmişti (Sırrı Efendi, 2012: 5). İran'ın vaziyeti giderek vahim bir hâl alırken Van Valisi Köprülüzâde Abdullah Paşa, İsfahan'ın ele geçirilmek üzere olduğunu Osmanlı Sultanı III. Ahmed'e bildirdi. Bunun üzerine Basra, Bağdat, Şehrioz, Erzurum, Çıldır ve Kars valilerine hükümler gönderen Osmanlı Sultanı, böyle bir ortamda İran'a saldırmanın doğru olmadığını ifade etmiş ve bölgedeki Ehl-i Sünnet cemaatin korunmasının önemini vurgulamıştır (1734-1735 Osmanlı-İran Savaşı Mühimme Defteri, 2011: XXI, XXII). Fakat bu durum kısa sürmüş, Damat İbrahim Paşa'nın barışçıl politikalarından sıkılan yeniçerilerin teşvikiyle, Osmanlı Padişahı İran üzerine yeni bir sefer planı içerisine girmiştir (Ateş, 2002: 78-80).

Osmanlı Devleti ve Rusya'nın İran'ı işgal emelleri olmasına rağmen Şah II. Tahmasb, Afganları İran topraklarından çıkarmak için Osmanlılardan ve Ruslardan yardım istemek zorunda kaldı (Şafak, 1395: 153). Osmanlılardan umduğu yardımı bulamayan Tahmasb, Ruslara yakınlaşarak 2 Ekim 1723 senesinde onlarla bir anlaşma yaptı (Hammer, 1991: 300). Anlaşmaya göre İran Şahı Derbent, Bakü, Gilan, Mazenderan ve Esterabad'ın Ruslara verilmesine razı oldu (Lockhart, 1938: 11). Azerbaycan'a ilgi duyan Osmanlı Devleti bu anlaşmaya büyük tepki gösterdi ve Safevîlerden anlaşmayı iptal etmelerini talep etti (Recebli, 2013: 196). Aksi takdirde Sultan III. Ahmed (1703-1730), Ruslara bırakılan toprak miktarınca Osmanlı'ya toprak verilmediği sürece Tahmasb'ı şah olarak tanımayacağını bildirdi (Hammer, 1991: 301). Sonrasında Bakü'nün Ruslara bırakılması Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yeni anlaşmazlıklara yol açtı (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 36). Rusya, her ne kadar Kafkas toprakları için Osmanlı Devleti'yle savaşa girmek niyetinde olmasa da onlarla karşı karşıya gelmekten kaçamadı ve taraflar arasında savaş çıktı (Sumner, 1993: 83). Ancak Fransız elçisinin arabuluculuğuyla Rusya ve Osmanlı Devleti barış yapmak zorunda kaldı. 23 Haziran 1724'te yapılan bir anlaşma ile her iki taraf İran'dan aldığı yerlerin kendilerinde kalmasını kabul etti (Lockhart, 1938: 12). Buna

göre İran'ın Hazar Denizi kıyısında bulunan eyaletlerinin Kura Nehri ile birleştiği noktaya kadarki bölümü Rusya'ya devredilmiş oldu (Sykes, 1915: 328). Bunun dışında, Dağıstan'ın bir bölümü, Derbent ve Bakü kaleleri de Ruslara bırakıldı. Böylece Osmanlı-Rus sınırı yeniden şekillendi ve sınırın güneyde kıyıya paralel olarak Dağıstan ve Şirvan'dan geçip Şamahı'nın doğusuna kadar uzanması kararlaştırıldı. Türk-İran sınırı ise Kura ile Aras nehirlerinin birleştiği yerde başlayıp, Erdebil'in batısından güneye doğru inerek Hemedan'a ve oradan da Kirmanşah'a döndü (Lockhart, 1938: 12). Osmanlı Sultanı, Derbent sınırının tespiti konusunda Serasker Mustafa Paşa'ya; bölgede fazla sayıda asker bulundurulmasına gerek olmadığını ancak sınırın belirlenmesinde dikkatli olunması gerektiğini beyan etti (BOA. CHR/40-1958).

1724 anlaşması Osmanlı ile Rusya arasındaki mücadeleyi bir süreliğine durdurursa da İran açısından olumsuz bir şekilde sonuçlandı. Buna göre Safevîlerin kuzey arazisini teşkil eden Azerbaycan, Güney Kafkas ve kuzeybatı arazileri bölüşülmüş oldu (Süleymanov, 2010: 111, 112). Tahmasb bu anlaşmaya şiddetle karşı çıktı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti İran'a yeniden savaş açtı (Rasim, 1966-67: 189).

Osmanlı Devleti'nin İran'a savaş ilan etmesinin bir diğer nedeni, ham ipek ticaretinin gelirlerini kontrol etme isteğiydi. Osmanlılar, Tebriz'i kendi ekonomilerine dâhil etmeyi önemli bir gereklilik olarak gördüler. Sonunda, Gılzayların İsfahan'ı ele geçirmesinin ardından Osmanlı Devleti savaş hamlelerine başladı (Ateş, 2002: 86). Bu savaş sürecinde Osmanlılar Kirmanşah, Gence, Hemedan ve Revan gibi önemli bölgeleri ele geçirdi (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 36). Tebriz'in fethi içinse Abdullah Paşa vazifelendirildi. 28 Temmuz 1725 senesinde yapılan savaşta Tebriz, Urumiye ve Erdebil de ele geçirildi (1734-1735 Osmanlı - İran Savaşı Mühimme Defteri, 2011: XXIV). Bölge yöneticileri Şah Tahmasb'tan acilen yardım istese de bu istekleri cevap bulmadı ve bu bölgeler kaybedildi. İran Şahı ise ülkenin kuzeyine, Mazenderan bölgesine sığınmak zorunda kaldı (Mervî, 1364: 48).

Rusya ile Osmanlılar batıda İran'ı pay ederken Mahmud Han güneyde toprak kazanmaya devam ediyordu. Bu esnada sabık şah Hüseyin'in, oğlu Safi Mirza olduğunu iddia eden biri taraftar toplayıp isyana kalkıştı. İsyanın zorlukla bastırılmasının ardından endişeye kapılan Mahmud Han, eski şah (Hüseyin) ve birkaç prens haricinde payitahtta Safevî Hanedanından kalan tüm erkekleri kılıçtan geçirdi. Ancak bu durum, onun kaygılarını dindirmeye yetmedi (Lockhart, 1938: 13). Mahmud Han'ın psikolojik rahatsızlık geçirdiğini düşünen ahali, onu iyileştirmek için türlü yollar denediysen de başarılı olamadı. Mahmud Han'ın psikolojisi giderek kötüleşti ve paranoyaları arttı (Nevâyî, 1368: 17). Hatta (aşiret içerisinde popüleritesi giderek artan) yeğeni Eşref'ten bile zamanla rahatsızlık duymaya başladı. Batıda Osmanlı-Rus-Tahmasb mücadeleleri devam ederken, Mahmud Han yeğeni Eşref ile ters düştü (Gündüz, 2008: 455) ve onu İsfahan'da tutuklatarak zindana attırdı. Ancak bir süre sonra Eşref Han'ın amcasının oğlu, onu zindandan kurtardı. Daha sonra Eşref Han, Mahmud Han'dan İsfahan tahtını alarak 22 Nisan 1725 tarihinde devletin başına geçtiğini ilan etti ve intikam almak

amacıyla Mahmud Han'ı öldürttü (Janoter, 1363: 115)² Eşref Han'ın tahta oturmasının ardından onun şerefine (fetholunup olunmamasına bakılmaksızın) İsfahan, Kâşân, Meşhed, Esterâbâd, Kazvin, Tebriz, Şamahı ve Reşt şehirleri adına para basıldı ve kutlamalar yapıldı (Nevâyî, 1368: 18).³

1725 yılının sonlarına doğru Tahmasb Tahran'dayken Afganlara karşı Feth Ali Han Kaçar'a iş birliği teklif etti. Teklifi kabul eden Kaçar hanı Afganlarla mücadelelere başladı. Kısa sürede İran'ın kuzeyinde baş gösteren Afgan tehdidi bertaraf edildi. Tahmasb, hizmetlerinden dolayı Feth Ali Han'ı "Vakilu'd Devle" (Devletin Naibi) unvanı ile ödüllendirdi ve kendisine bir dizi yeni görevler verdi. Ancak Kaçar hanının Tahmasb'a katılması ilerleyen süreçte bazı tartışmalara yol açtı. Onun ne amaçla Tahmasb'a yardım ettiği bilinmezliğini korurken, Feth Ali Han'a karşı dikkatli olunması gerektiği fikirleri ön plana çıktı (Lockhart, 1938: 15, 16).

3. Nadir Afşar'ın Siyaset Sahnesine Çıkışı ve Tahmasb'la İş Birliği

Afganların İran'daki hâkimiyetinin devam ettiği dönemde, Türklerin Afşar koluna mensup Nadir adlı bir komutanı, sadık destekçi grubuyla birlikte Horasan bölgesinde güçlenmeye başladı ve isyan çıkartarak direniş hareketlerine girişti. Elde ettiği ganimetleri savaşçılarıyla paylaşan Nadir büyük bir taraftar kitlesini kendine çekmeyi başardı ve nüfuzunu genişletti. Nadir'in gücü hızla artınca Afgan beyleri onu rakip olarak göyerek kendi saflarına çekmeye çalıştılar. Zira bu dönemde Nadir, Horasan'daki otoritesini giderek pekiştiriyor ve itibar kazanıyordu (Gülistânî, BTY, 358, 359). Nadir, kendi hedeflerine ulaşmak ve daha fazla taraftar toplamak amacıyla bölgenin bağımsız beylerinden Melik Mahmûd-ı Sîstânî'ye katıldı. Ancak Nadir'in adı bir süre sonra Sîstânî'ye düzenlenen bir suikasta karışınca Meşhed'e kaçmak zorunda kaldı. Burada kendini kabul ettirip kısa sürede Horasan'ın önemli beylerinden biri haline geldi (Özcan, 2006: 276).

Nadir'in Horasan bölgesinde giderek güçlendiği bu dönemde Tahmasb, Eşref Han'a karşı kendisinden yardım istedi (Pour, 1977: 65). Bu isteği kabul ederek hızlıca mücadelelere başlayan Nadir, yanında yaklaşık beş bin kadar tecrübeli asker getirdi. Merkezî ordu zaten üç bin kişilik asker ile hazır kıta bekliyordu (Sykes, 1915: 331). Nadir-Tahmasb ittifakı, sayıları fazla olmasına rağmen Afganları püskürtmeyi başardı. Sonrasında Nadir, Safevî ordusunda önde gelen komutanlarla iyi ilişkiler geliştirdi ve güven kazandı (Fraser, 1742: 89). Nişabur'u Afganların

² Lochart'ın aktarımına göre; Safevî şehzadelerini katlettikten sonra Mahmud Han'ın aklı tamamen karışmıştı. Sonrasında Mahmud Han fiziksel dirayetini de kaybederek felç geçirdi ve cüzzam hastalığına yakalandı. Bu durumu fırsat bilen Eşref Han taraftarları Mahmud Han'ı tuzağa düşürdü. Eşref Han hiçbir telkine kulak asmadı ve Mahmud Han'ın kafasını keserek öldürdü. İran'ın doğusundaki yönetimi ele geçiren Eşref Han aynı şekilde Tahmasb'a da tuzak kurdu, onu Tahran ile Kum arasındaki bir noktada yalnız görüşmek istediğini söyledi. Ancak Tahmasb bu tuzağa düşmedi. Konu ile ilgili bkz. L. Lockhart, *Nadir Shah*, Luzac and Co., London 1938, s. 14.

³ Eşref Han, her ne kadar İranlıları uzlaştırmayı bir çatı altında toplamaya çalışsa da bunu başaramadı ve İranlılar tarafından daima nefret edilen yabancı bir işgalci olarak anıldı. Konu ile ilgili bkz. "Afghan interlude". Britannica Academic, Encyclopædia Britannica, 20 Jul. 1998. academic.eb.com/levels/collegiate/article/Afghan-interlude/3922. Accessed 24 Jul. 2023.

elinden kurtaran ve Safevîlerin düşmanlarına karşı önemli başarılar elde eden Nadir'e, II. Tahmasb tarafından "Tahmasb Kulu" unvanı verildi (Sykes, 1915: 332; Musâhib, 1381: 2985; Nadir Şah Efsâr'ın Mektublaşması, 2007: 4). Ardından Tahmasb, Nadir'i Horasan, Mazenderan, Kirman, Yezd ve Sistan bölgelerinden sorumlu kıldı (Gülistânî, BTY, 369).

Nadir Afşar, Tahmasb ile ittifak kurduktan kısa süre sonra Meşhed'i kuşattı. Uzun süren mücadelenin ardından Meşhed'i ele geçiren Nadir, ilk iş olarak İmam Rıza Türbesi'nin onarılması ve türbeye ikinci minarenin dikilmesi emrini verdi. Nadir, bu faaliyetiyle Tahmasb tarafından taltif edildi ve Şah'ın güvenini tazeledi. Sonrasında Tahmasb ve Nadir, Eşref Han'ın kuşattığı Semnan'ı kurtarmak amacıyla birlikte harekete geçtiler. Kısa süre içerisinde Semnan kurtarıldı ve bölgedeki Afgan birlikleri dağıtıldı (Lockhart, 1938: 27, 36, 37).

Eşref Han'ın kendi içlerindeki iktidar mücadelesinden galip çıkması ve güçlenmesi Osmanlı Devleti'ni de rahatsız etmişti (Gündüz, 2008: 455). Zira Afganlar Osmanlı Devleti'ne elçi yollayarak artık devletin başına Eşref Han'ın geçtiğini ve Tebriz, Gence, Revan, Tiflis, Hemedan, Kirmanşah, Erdelan'ın kendilerine iade edilmesi gerektiğini ifade ettiler. Bunun üzerine Osmanlı Sultanı, Eşref Han'a savaş açtı ve kısa süre içinde onu bozguna uğrattı. İki taraf arasında 3 Ekim 1727'de imzalanan Hemedan Muahedenamesi'ne göre; Osmanlı Devleti, İran'dan aldığı yerleri tamamıyla elinde tutacak ve savaş sırasında terk edilen topraklar Osmanlı Devleti'ne iade edilecekti. Ayrıca Afganların ele geçirdiği Sultaniye, Zencan, Tarım ve Ehber bölgeleri Osmanlı Devleti'ne geri verilecekti (Uzunçarşılı, 2002: 515, 516). Böylece taraflar arasında 1723'te başlayan savaş 1727 Muahedenamesi ile sona ermiş ve barış sağlanmış oldu (Ebû Sehl Nu'mân Efendi, 1990: 10).

Eşref Han, Osmanlı Devleti ile ilişkilerin belirginleşmesinin ardından II. Tahmasb'a karşı saldırı kararı aldı. Bu hedef doğrultusunda ordu toplayan Eşref Han, 1728'de İran'ın kuzeyinde Tahmasb ile karşı karşıya geldi. Bu mücadeleden Afganlar galip çıktı ve Tahmasb'ın ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Eşref Han, Tahmasb ile Nadir'in ittifakından haberdar olduğu için Tahmasb'ı takip etme riskini göze almadı (Süleymanov, 2010: 89).

Eşref Han'la yapılan 1727 Muahedenamesi, Batı-Kuzeybatı İran'ın Osmanlı Devleti tarafından ilhakının kabul edildiği anlamına geliyordu. Bunun karşılığında Osmanlılar da Eşref Han'ı İran'ın hükümdarı olarak tanıdı ("Afghan interlude", 1998). Bu durumu kabullenemeyen Tahmasb, Afganlara karşı yeniden saldırıya geçti (Gündüz, 2008: 455). Bir süre sonra Nadir Afşar da Tahmasb'a dâhil oldu ve general olarak ordunun başında mücadelelere katıldı. Orduda üstün yetenekler sergilemeye başlayan Nadir (Fraser, 1742: 90), kısa süre içinde İsfahan'a doğru ilerledi. Nihayetinde 1729 senesinin aralık ayında Afganları İsfahan'da yenilgiye uğratmayı başaran Nadir, Afgan hâkimiyetini sona erdirdi (Gündüz, 2008: 455) ve Tahmasb'ın devletin tek hâkimi olmasını sağladı. Böylece ülkedeki iki başlı yönetim sona erdi ve merkezi yönetim güç kazanmış oldu (Arunova; Eşrefyan, 2015: 52).

Eşref Han'a karşı elde edilen zaferin ardından Nadir, Afganlar ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleştirilen 1727 Muahedenamesi'ni kabul etmediğini açıkladı ve Hemedan- Nihavend bölgesindeki halkları Osmanlı Devleti'ne karşı kızdırttı.

Ardından İranlı esirlerin ve Osmanlı işgalinde bulunan Batı İran şehirlerinin iade edilmesini istedi. Osmanlı Devleti tarafından istekleri gerçekleşmeyen Nadir Nihavend, Hemedan ve Tebriz’i kuşatarak buraları ele geçirdi (Minorsky, 1964: 22).

1730 senesinde Osmanlı Devleti’nde padişah değişikliği gerçekleşmişti. Tahta geçen Sultan Birinci Mahmud (1730-1754) ile birlikte İran-Osmanlı Devleti arasındaki çatışmalar hız kazandı. Bu dönemde Nadir’in başarılarından ilham alan Tahmasb, kendi başına Türklere karşı mücadele kararı aldı. Ancak bu durum Tahmasb ve ordusu açısından pek iyi sonuçlanmadı (Sykes, 1915: 343).

Patrona Halil isyanının bastırılmasıyla beraber otoritesini güçlendiren Birinci Mahmud, Irak ve Azerbaycan bölgelerine hücum etti. Kirmanşah’ı ele geçirdi ve Kurican bölgesinde Şah Tahmasb’ı yenilgiye uğrattı. Sonrasında Urumiye ve Tebriz Osmanlı kuvvetlerince işgal edildi. Daha fazla zayıat vermek istemeyen Tahmasb, 1732 senesinde Osmanlı Devleti ile anlaşma (Ahmed Paşa Anlaşması olarak da bilinir) yapmaya mecbur kaldı. Anlaşmaya göre: Tiflis, Gence, Şirvan, Revan, Dağıstan ve Şamahı bölgeleri Osmanlı’ya; Tebriz, Erdelan, Kirmanşah, Hemedan, Hüveyze ve Luristan bölgeleri İran’a bırakıldı. Öte yandan Tahmasb’ın komutanları Şubat 1732’de Ruslarla bir anlaşma yaptı ve işgal altında bulunan Kür’ün güneyinde kalan yerlerin kurtulmasını sağladı (Minorsky, 1964: 22, 23). Bu sayede nispeten de olsa İran’ın kuzey bölgeleri güvence altına alınmış oldu.

4. Tahmasb’ın Tasfiyesi ve Hanedan Değişikliğine Giden Süreç

Nadir, Osmanlı Devleti ile İran arasında imzalanan 1732 Ahmed Paşa Anlaşması’nı (kendi haberi olmadığı gerekçesiyle) kabul etmedi (Gündüz, 2008: 455). Zira Tahmasb’ın anlaşmayı imzaladığı dönemde Nadir, Horasan bölgesinde Afganlarla mücadele etmekteydi. Tahmasb’ın bu anlaşmayı imzalamasının ardından Azerbaycan topraklarının kaybedildiğinin farkına vardı ve derhal Horasan’dan ayrılarak bölgeye döndü. Nadir, Azerbaycan’ın Osmanlı Devleti’nin egemenliğine geçmesinden Tahmasb’ı sorumlu tutarak anlaşmayı tanımadığını ifade etti (Efşar, BTY: 57, 58). Nadir’in Ahmed Paşa Anlaşması’na gölge düşürmesinin ardından Sultan Birinci Mahmud, onun Osmanlı aleyhinde faaliyetlerde bulunacağını anladı. Bunun üzerine Osmanlı Sultanı, Ahmed Paşa’ya derhâl bölgeye asker gönderilmesi ve Nadir’in faaliyetlerine karşı tetikte olunması hususunda talimat verdi (BOA. CHR/118-5899).

Tahmasb’ın başarısızlıkları İran genelinde birtakım huzursuzlukları ve isyanları beraberinde getirmişti. Bunu fırsat bilen Nadir, Tahmasb’a rağmen Ahmed Paşa Anlaşması’nı bozarak Osmanlılara bırakılan bölgelere kendi tayin ettiği valileri gönderdi. Askerî mücadele için silah ve ordu toplattı. Afganları ve Türkmenleri kendilerine teçhizat vermeye zorladı (Minorsky, 1383: 28). Ayrıca Kirmanşah, Hilla, Necef, Kerbela bölgelerini ele geçirdi. Siyasî birliği büyük ölçüde sağladıktan sonra Bağdat’ı da kuşattı (Defterî, 1388: 88). Bunun üzerine Osmanlı Sultanı, kuşatmayı bertaraf etmek amacıyla Kırım Hanı Kaplan Giray’dan asker talep etti. (BOA. A. {DVNSNMH.d... /7-197). Bu sayede Bağdat kuşatması geri püskürtüldü.

Şah Tahmasb’ın Nadir’den habersiz bir şekilde Osmanlı Devleti ile savaşa girmesi ve toprak kaybetmesi askerî kesim tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Durumu haber alan Nadir, İsfahan’a gelerek önde gelen ordu komutanlarıyla

görüştü ve bir toplantı düzenledi. Toplantıda Tahmasb'ın şahlık için yetersiz olduğuna dair telkinlerde bulundu (Musâhib, 1381: 2985). Neticede komutanlar genel kanı olarak ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı durumun sorumlusunun Şah Tahmasb olduğu görüşünü öne sürdüler. Bu nedenle çoğu komutan devletin başına Nadir Afşar'ın geçmesi gerektiğini ifade etti. Ancak Nadir bu fikre tam olarak katılmamış, zira devletin başına geçmesi durumunda diğer devletlerin kendisini şah olarak tanımayacağını ileri sürmüştür. Bunun üzerine Nadir, kendisinin yerine Tahmasb'ın oğlu Abbas'ı şah olarak önermiş, bir devlet geleneği olarak Abbas buluş çağına erene kadar onun naipliğini üstlenmeyi ve devleti arka planda onun adına yönetmeyi teklif etmiştir (Nejâd, 1393: 390-392).

Teklifinin kabul edilmesi neticesinde Nadir ilk iş olarak Tahmasb'ı Horasan-Meşhed'e sürdü (Sykes, 1915: 344; Minorsky, 1383: 29). Ve kısa süre sonra, 7 Temmuz 1732 tarihinde II. Tahmasb'ın oğlu III. Abbas'ı resmen tahta geçirdi (Esterâbâdî, BTY: 350, 351; Gülistânî, B'TY, 374; Minorsky, 1964: 23). Onun henüz kundakta bir bebek olması sebebiyle Nadir, kendisini Abbas'ın naibi ilan etti ve bu sayede devletin tüm imkânlarından yararlanma fırsatı buldu (Câferî, 1388: 10). Yaptığı fetihlerle ülke içindeki şöhreti kısa sürede arttı. Nadir, hâkimiyeti büyük ölçüde temin ettikten sonra tahta oturma düşüncesini faaliyete geçirme zamanının geldiğine karar verdi (Defterî, 1388: 88). Nihayetinde Nadir, Mugan Ovası'nda bir kurultay düzenledi ve 24 Şevval 1148/8 Mart 1736 Perşembe günü İran'ın yeni Şahı olarak tahta oturdu (Esterâbâdî, 1394: 260). Böylece Safevî Hanedanının hâkimiyeti sona erdi ve İran'da Afşarlar dönemi (1736-1796) başladı.

Sonuç

XVIII. yüzyıl İran'ının siyasî ve askerî mücadeleleri, Safevî Hanedanının iç ve dış tehditlerle sınılandığı bir döneme işaret eder. Bu dönemde hanedanın yönetim zafiyeti, mezhepsel baskılar ve aşiretler arasındaki gerilimler ülkenin birliğini sarsmış, merkezi otoriteyi zayıflatmıştır. XVIII. yüzyılın başlarında Safevî Devleti'nin bu zayıf karakteri Sünnî aşiretlerin isyanlarına ve iç karışıklıklara yol açınca, Osmanlı ve Rusya gibi güçler bu fırsatı kullanarak Safevîlerden toprak talebinde bulunmuşlardır. Böyle karmaşık bir siyasî ortamda yönetime gelen II. Tahmasb, Afganlarla baş edemeyerek Nadir Afşar'dan yardım istemek durumunda kalmıştır.

Tahmasb'ın bu talebi Nadir'e imtiyazlı bir hareket sahası açmış ve ona İran siyasetinde muteber bir konum elde etme fırsatı doğurmuştur. Nadir'in, bu teklifi kabul etmesinin arkasında kendi ikbal ve nüfuzuna dair meşru bir zemin arayışı olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Tahmasb'ın İran tahtına ortak olması, Nadir'in çıkarına uygun siyasî bir gelişme olarak görülebilir.

Tahmasb'ın, Nadir ile kurduğu ittifak ve akabinde İran adına giriştiği mücadeleler hem merkezî yönetim hem de İran tarihi açısından dönüm noktası olarak nitelendirilebilir. Zira Nadir'in ortaya çıkmasıyla birlikte, başlangıçta İran'ın toprak bütünlüğü sağlanmış ve ardından büyük fetihlere girişilmiştir.

Söz konusu dönemde dikkati çeken bir diğer husus, İran'ın yönetiminin gerçek anlamda kim tarafından idare edildiği sorunudur. Başkent İsfahan'da

öncelikle Mahmud Han ve ardından Eşref Han şahlık tacını giyerken, Tahmasb ise Kazvin’de kendini Şah ilan etmiştir. Buna paralel olarak Nadir’in başarılı siyasî ve askerî faaliyetleri, Tahmasb’ı gölgede bırakmıştır. Bu çok başlılık arz eden ortamda Tahmasb’ın politik hamleleri, İran’ı zaman zaman Osmanlı Devleti ve Rusya arasında bir çekişme sahasına çevirmiştir.

Nihayetinde Tahmasb ve Nadir ittifakı, Afganlara karşı verilen mücadelenin başarılı bir şekilde sonuçlanmasını sağlamıştır. Afgan hâkimiyeti sona ererken, İran’da merkezi otoritenin yeniden sağlanması hedeflenmiştir. Ancak Osmanlı ve Ruslarla yapılan anlaşmalar sonucunda gerçekleşen toprak kayıpları bu hedefi sekteye uğratmıştır. Bu aşamada Şah Tahmasb, İran’ın içinde bulunduğu olumsuz koşulların müsebbibi olarak görülmüş ve Nadir tarafından tahttan el çektirilmiştir.

Tahmasb’ın hükümdarlığının, Safevî Devleti’nin karmaşık ve zorlu bir dönemine rastladığı açıkça görülebilir. Bir yandan iç isyanların giderek artması ve ülke yönetimine ciddi tehditler oluşturması, diğer yandan dış müdahaleler sonucu yaşanan toprak kayıpları, Tahmasb’ı Nadir’e yaklaştıran en önemli amillerdendir. Bu durum, doğal olarak Tahmasb’ın Nadir’in etkisi altında kaldığı bir siyasî donukluğu beraberinde getirmiştir. Nadir, elde ettiği başarılarla hem Tahmasb’ın güvenini kazanmış hem de toplum ve ordu nezdinde takdir toplamıştır. Bu durum onun zamanla devletin gerçek lideri gibi hareket etmesine yol açmıştır.

Kaynakça

BOA. A. {DVNSNMH.d... /7-197.

BOA. CHR/40-1958.

BOA. CHR/118-5899.

1734-1735 *Osmanlı-İran Savaşı Mübimme Defteri*. (2011). Haz. Kemal Erkan. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

“Afghan interlude”. Britannica Academic, Encyclopædia Britannica. 20 Jul. 1998. academic.eb.com/levels/collegiate/article/Afghan-interlude/3922. Accessed 24 Jul. 2023.

Arunova M. R.; K. Z., Eşrefyan. (2015). *Nadir Şah-ı Ayrılar*. İstanbul: Selenge Yayınları.

Ateş, Abdurrahman. (2002). *Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747)*. Ankara: Altınpost Yayınları.

Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası Mehemed Füzuli Adına El Yazmalar İnstitutu. (2007). *Nadir Şah Efsarın Mektublaşması*. Farsçadan çev. Rauf Şeyxzamanlı. Bakı-Nurlan.

Bosworth, C. E. (1998). “TAHMÂSP II”. *The Encyclopedia of Islam (New Edition)* Vol. 10. Fasc. 163-164. Leiden.

Câferî, Alî Ekber. (1388). “Berresi ve Tahlîl-i Revâbit-i Nâdir Şâh-i Efsâr ve Erâmenî”, *Pejubeşnâme-yi Encümen-i İrânî-yi Târîh*. 1(1): Bahâr, 1-27.

Dames, M. Longworth. “Abdâl”, in: *Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1936)*. Edited by M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann. Consulted online on 24 August 2023 http://dx.doi.org/10.1163/2214-871X_ei1_SIM_0146

- Defterî, Fâtımâ. (1388). *Nâdir Şâh*. Tahran: Nigârîstân Kitâb.
- Ebû Sehl Nu'mân Efendi. (1990). *Tedbîrât-ı Pesendîde*. Haz. Ali İbrahim Savaş. Ankara: TTK Yayınları.
- Ebû'l-Hasan bin Muhammed Emîn Gülistânî. (BTY). *Mücmel'üt Tevârîh*. Çap-i Sevvom. Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran.
- Efşar, Cahangir Hüseyin. (2014). *Azərbaycan Nadir Efqar Dövləti*. Bakü: (YY).
- Esterâbâdî, Mîrzâ Mehdî Hân. (BTY). *Dürre-yi Nâdir: Târîh-i Asr-i Nâdir Şâh*, Nâşîr-i Çâpî: Vezâret-i Ferheng ve Âmuzeş-i Âlî Neşriyât, Nâşîr-i Dîcîtâlî: Merkez-i Tahkîkât-i Râyâne-yi Kâimiye İsfahân.
- Esterâbâdî, Muhammed Mehdî b. Muhammed Nâsır. (1394). *Târîh-i Cihângüşâ-yi Nâdirî*. Kaşmer: İntişârât-i Âlem-i Efrûz.
- Fraser, James. (1742). *The History of Nadir Shah*. London: Millar Press.
- Gilanentz, Petros di Sarkis. (1974). *Osmanlı -İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak (I. Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi / II. Nadir Şah Devrine Ait Bir Anonim Kronoloji)*. Terc. ve Haz. Hrand D. Andreasyan. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gündüz, Tufan. (2008). "Safevîler", *DİA*. 35. İstanbul: TDV Yayınları. 451-457.
- Hammer, Joseph Von. (1991). *Büyük Osmanlı Tarihi-7*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Janoter. (1363). *Sefernâme-i Janoter (Asr-i Nâdir Şâh)*. Terc. Doktor Alî İkbâlî. İran: Sâzmân-i İntişârât-i Câvidân.
- Kütükoğlu, Bekir. (1994). "Şah II. Tahmasb". İstanbul: *Vekayi'nüvis Makaleler*. 319-332.
- Lockhart, L. (1938). *Nadir Shah*. London: Luzac and Co.
- Mervî Muhammed Kâzım. (1364). *A'lâm-i Ârâ-yi Nâdirî*. 1. İsfahân: Nakş-i Cihân Neşriyât.
- Minorsky, Vilademir. (1964). "Nâdir", *İslam Ansiklopedisi*. 9. İstanbul: MEB Yayınları. 21-31.
- Minorsky, Vilademir. (1383). *İrân der Zamân-i Nâdir Şâh*. Terc. Reşid Yâsmî. Telif: Alî Asger Abdullahî. Tahran: Dünyâ-yi Kitâb Neşriyât.
- Musâhib, Gulâmhüseyin. (1381). "Nâdir Şâh". *Dâiretü'l Maârif-i Fârsî*. 2. Tahran: Emirkebir Neşriyât. 2985-2986.
- Mustafa Nuri Paşa. (1980). *Netayicü'l-Vukuat*. 3-4. Ankara: TTK Yayınları.
- Nejâd, Muhammed Hüseyin Meymendî. (1393). *Zendeğî-yi Pormâcerâyî-yi Nâdir Şâh-i Efqar*. Tahran: İntişârât-i Bedrege-yi Câvidân ve Dünyâ-yi Dâniş.
- Nevâyî, Abdülhüseyin. (1368). *Nâdir Şâh ve Bâzmândeğâneş Hemrâb bâ Nâmebâ-yi Sultânî ve Esnâd-i Siyâsî ve İdârî*. Tahran: Zerrîn Neşriyât.
- Özcan, Azmi. (2006). "Nadir Şah". *DİA*. 32. İstanbul TDV Yayınları. 276-277.
- Pour, Ali Djafar. (1977). *Nadir Şah Devri'nde Osmanlı-İran Münasebetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarih Kürsüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- Rasim, Ahmet. (1966-1967). *Osmanlı Tarihi*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. (BYY): Meydan Neşriyat.
- Recebli, Gezenfer (2013), *Azərbaycan Tarihi (Oçerkler)*, Elm ve Tehsil Neşriyat, Bakü.

- Sadat, Sayed Shafiqula. (2017). *Nadir Şah Döneminde Afganistan*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Saray, Mehmet. (2006). *Türk-İran İlişkileri*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Sertoğlu, Midhat. (2011). *Mufassal Osmanlı Tarihi*. 5. Ankara: TTK Yayınları.
- Sıfatgul, Mensûr. (1375), “Beroftâden-i Fermân-rûyî-yi Efşâriyân ez Horâsân ve Setûzehâ-yi Pâyânî Efşâriyân bâ Kâcâriyân”. *Faşnâme-yi Ferheng-i Târîh, Şomâre-yi Müselsel*. 19: 293-338.
- Sırrı Efendi. (2012). *Risâletü’l-Târîh-i Nâdir Şâh (Makâle-i Vâkı’-ı Mubâsara-i Kars)*. Kitabevi Yayınları, Haz. İstanbul: Mehmet Yaşar Ertaş.
- Sumner, B. H. (1993). *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*. Terc. Eşref Bengi Özbilen. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Süleymanov, Mehman. (2010). *Nadir Şah*. Tahran: Nigâr Endişe Neşriyat.
- Sykes, P. M. (1915). *A History of Persia*, II. London: The Macmillan Company.
- Şafak, Sâdık Rızâzâde. (1395). *Nâdir Şâh*. Tahran: Behzâd Neşriyât.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2002). “XVIII. Asırda Osmanlı-İran Münasebetleri”. *TÜRKLER*. 12. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 512-524.
- Yazıcı, Orhan (2016). “Safevî Hanedanlığı’nın Çöküşünde Afgan Aşiretlerin Rolü”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 9(47): 311-322.